

Хожамбердиев О.К. *, Ақмұрза Б.², Шынболатов Е.³

Т.К. Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,

Алматы, Қазақстан

E-mail: ordabek_79@mail.ru, b.akmurzaeva@mail.ru, ermek.shinbolatov@bk.ru

ORCID: 0000-0001-7975-2974, 0000-0001-9438-9114, 0000-0003-3152-8732

СӨЗ ТУДЫРУ ҮДЕРІСІ САХНА ТІЛІНІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада авторлар сахналық сөздің басты мәселесінің бірі – сөз тудыру үдерісінің ерекшеліктері мен оны дамыту жолдарын қарастырған. Жалпы сахна тілінің актер өнеріндегі орны ерекше екені белгілі. Себебі, сахна тілінің негізі саналатын бес бөлімнің атқаратын қызметі зор. Сахнада сөз айту бір басқа да, сөз тудыру өз алдына бөлек мәселе. Сөз айта білудің өзі оңай болмай тұрғанда, актер үшін сөз тудыру мәселесі тіпті күрделі, әрі жауапты іс болып табылады. Оған үйрететін – сахна тілі. Сахна тілі, актерлармен қатар режиссерларды, теле-радио жүргізушілерін, лекторларды, ұжым басшыларын және қоғам қайраткерлерін, сондай-ақ, адвокаттар мен соттардың сөйлеу шеберлігін шыңдайтын пән. Ғылыми мақала авторлары тақырыпқа сай көптеген мысалдар келтіре отырып талдау жасаған. Мысалы, классик жазушылардың әдеби шығармаларынан үзінді келтіре отыра оның сахнада айтылу ерекшеліктерін саралайды. Қағаз бетіндегі шығарманы сахнада сөйлету, яғни сөздің туу үдерісіне кеңінен тоқталады. Сонымен қатар, сахна тілінің негізгі бөлімдері – дикция, дем, дауыс, орфоэпия, мәтінмен жұмыстың сахнада сөз тудыту үдерісіне пайдасы мол екендігі нақты айтылған. Сөзді меңгеру әдісі мен тәсілі драма театр актеры, музыкалық театр актеры, камералық немесе эстрада артисі, опера артисі, көркем сөз оқу шеберлері үшін өте ұқсас және ортақ. Сахнада сөз тудыру, ішкі сезім мен ой ұшқырлығын басқарудан басталады. Сөйлегенде дыбыс фонетикасын іздеуден аулақ болып керісінше, кейіпкердің психологиясын ашуға ұмтылу ғана жетістікке жеткізері сөзсіз. Өйткені сөз арқылы мінез-құлық, мінез-құлықтан барып кейіпкер бейнесі туындайды. Сөйлеу шеберлігі және сөйлеу әрекеті негізінен сөзді тудыру процесіне ықпал етуші сезім мүшелері арқылы өрбиді. Әсіресе, сахнадағы сөз тудыру үдерісі сөйлеу техникасын шындау, сөйлеу аппаратын танып, тыныс пен дауысты меңгеруден басталады. Сол сияқты, сөз тудыру үдерісіндегі маңызды саналатын ішкі сөз бен сыртқы сөзге мақала авторлары кәсіби тұрғыда талдау жасап, дәлелдер келтіреді.

Кілт сөздер: Сөз, сахна тілі, дауыс, дикция, актер, актер шеберлігі, сөз әрекеті

Кіріспе. Сахнада сөз тудыру, ішкі сезім мен ой ұшқырлығын басқарудан басталады. Сөйлегенде дыбыс фонетикасын іздеуден аулақ болып керісінше, кейіпкердің психологиясын ашуға ұмтылу ғана жетістікке жеткізері сөзсіз. Өйткені сөз арқылы мінез-құлық, мінез-құлықтан барып кейіпкер бейнесі туындайды. Сөйлеу шеберлігі және сөйлеу әрекеті негізінен сөзді тудыру процесіне ықпал етуші сезім мүшелері арқылы өрбиді. Біз оған К.С.Станиславскийдің белгілі жүйесі – «Бес сезім» – көру, есту, сезіну, дәм сезу, иіс сезуді негізге аламыз. Осы теориялық заңдылықтарды ескере отырып сөз әрекетіне көшеміз. Студент немесе актердың роль жасауы үшін бұл жүйенің атқаратын міндеті орасан. Себебі, актер тек көргені мен естігендерінің бейнесін жасап қана қоймай, қиял көзі арқылы көрмеген, естімегендерін де тудыруға тиіс.

Сахнада сөз айту бір басқа да, сөз тудыру өз алдына бөлек мәселе. Сөз айта білудің өзі оңай болмай тұрғанда, актер үшін сөз тудыру мәселесі тіпті күрделі, әрі жауапты

іс болып табылады. Оған үйрететін – сахна тілі. Сахна тілі, актерлармен қатар режиссерларды, теле-радио жүргізушілерін, лекторларды, ұжым басшыларын және қоғам қайраткерлерін, сондай-ақ, адвокаттар мен соттардың сөйлеу шеберлігін шындайтын пән. Мысалы, сахна тілінің негізгі бес бөлімдерінің бірі – мәтінмен жұмыс істеу. Бұл кезде болашақ актерлар шағын мәтіндерден бастап монологтарға дейін оқып үйренеді. Монолог сөз мәнерлі, адамға ерекше әсер ететін сәттер сазына келтіріліп айтылуы қажет. Монологта кейіпкердің бейнесі, мінез-құлқы, сөз саптауы (тілі, ділі, діні деуге де болады) т.т. барынша ашылуы тиіс екені белгілі. Бұл талаптарды жүзеге асыру үшін оқушы, автор сөзін бөтен адам сөзіндей, жансыз, қалай болса солай мән бермей, сырттай әшекейлеп ойнамай керісінше, жоғарыда айтылғандай ішкі сезіміне байланысты өз жүрегінен, ой ұшқырлығына байланысты өз ойынан шыққандай етіп, бір сөзбен айтқанда өз сөзіндей етіп айтуы тиіс. Осыған орай С.Жүнісовтың «Ақан сері» романындағы Қадишаның жаназасына жиылған дүйім жұрттың алдында Ақанның молдаларға айтқан сөзінен үзінді келтірейік:

Ақан: «– Федия, федия дейсің ә! Қайсың кәне, аузы – басың қисаймай, арманда кеткен қыршынның саудаға салған ажалын?! Өлімді жерде семірген, көр тышқан, күзен, қорқаудай молада сүйек кемірген, өлімтік көрсе бас шұлғып, аят оқып, тас жұтып шулаған өңкей құзғындар! Мүбәрәк жүзің жылтырап ішіңде қара запыран таһаратсыз аузыңнан құран боп шыққан бұрқырап, көзіне дүния, тірліктің, мысқылдап күнде құм құйып, зекет, підия, бітір – пұл жиган инсафсыз мақұлық азғындар. Пірәдәрсін, монтансып, жалбарынып құдайға, шәждеге күнде бас ұрып, хәрәмдікті жасырып, ұстайтының ораза, тілейтінің жаназа» (Жүнісов, 1978: 262).

Ақанның бейнесі мен оның, өз замандастарының қалбалақтаған халін, кертартпа пиғылдарын, дүмше қожа-молдалардың жан түршігерлік әрекеттерін көрермен қауымға жеткізу үшін актерға қаншама тер төгу қажет. Бұл монологты оқыған студент немесе актердің булығып, буырқана шыққан дауысы көрерменнің сай-сүйегін сырқыратары анық. Мұнда сезім мен ой-қиялдың қисыны, картинаны іштей көру яғни, көкірек көзі арқылы болып жатқан кесапат оқиғаны көрерменнің көз алдына алып келу, сендіру маңызды. Оның барлығы да сөйлеу техникасына, шеберлігіне тығыз байланысты.

Материалдар мен әдістері. Сөзді меңгеру әдісі мен тәсілі драма театр актеры, музыкалық театр актеры, камералық немесе эстрада артисі, опера артисі, көркем сөз оқу шеберлері үшін өте ұқсас және ортақ. Сөйлеу техникасын шындау, сөйлеу аппаратын танып, тыныс пен дауысты меңгеруден басталады.

Талқылау. Сонымен, осы үш мәселеге жеке – жеке тоқталайық: *1. сөйлеу аппаратының қызметі.* Жалпы сөйлеу аппараты құрылысы, атқаратын қызметі жағынан күрделі әрі қызықты болғандықтан оны кәсіби тұрғыда танып, меңгерудің маңызы зор. Сөйлеу аппаратын екіге бөлеміз. *Қимылға мүмкіндігі бар мүшелер* – ерін, тіл, астыңғы жақ, таңлай пердесі, тілшік. *Қимылға мүмкіндігі жоқ мүшелер* – үстіңгі жақ, тіс, тереңдегі жақ сүйектері, тістің түбіртектері.

Сөйлеу барысында өкпедегі дем яғни, ауа дем шығару жолы арқылы өңешке келіп, дауыс желбезегіне (связка) тигенде оны дірілге ұшырату арқылы дыбысқа айналады. Ол дыбыс ауыз қуысына келіп жеткенде жоғарыда айтылған сөйлеу аппаратының

кимылға мүмкіндігі бар мүшелерінің қандай қалыпта болуына байланысты, әлгі дыбыс *дауысты* немесе *дауыссыз* болып шығады. Екі, үш дыбыс қосылып буынды немесе сөзді құрайды. Әр сөзді, әр буынды, әр әріпті айтқанда сөйлеу аппараты әр түрлі қалыптарға өзгеріп отырады.

1. Мысал: «*ТОП*» сөзін алайық. Үш дыбыс. Осы «*Топ*» сөзі айтылу кезінде, сөйлеу аппараты үш дыбысқа үш түрлі қызмет атқарады. Дауыс желбезегінде пайда болып, ауыз қуысына келіп жеткен дыбысты шығару кезінде тілдің ұшы көтеріліп, жоғарғы алдыңғы тістердің іш жағына тиіп қайтады. Ал, астыңғы жақ сәл ғана төмен түседі. Бұдан *Т* дыбысы пайда болды. Келесі *О* дыбысына ауысарда астыңғы жақ бір шама төмен түседі, астыңғы және үстіңгі еріндер жылдам өзгеріп алдыға шошайыңқырайды, еріндердің арасы ашық. Тіл жотасы жоғарғы таңлайға шамалы көтеріледі ал, тілдің ұшы артқа тартылады. Енді соңғы *П* дыбысы. Егер *П* дыбысы сөз басында болатұғын болса, онда ол өзінен кейінгі дыбысқа *ПЫ* – болып үндескен болар еді. Мысалы, «*Пырақ*» сөзі. Ал, «*Топ*» сөзінде сөз соңында тұрғандықтан алдыңғы әріпке *ЫП* болып жалғасады. Сол себептен де *П*-ға ауысарда астыңғы жақ сәл төмен түскен қалыпта, ал астыңғы, үстіңгі еріндер бір-біріне қымқырылады. Сонымен «*Топ*» сөзі айтылды.

Сөйлеу аппаратының қалыптан қалыпқа ауысу қызметі жылдам әрі жеңіл атқарылуы тиіс.

2. Мысал: «*Атам балама ат аламын дейді,*
Апам балама ала мата аламын дейді.
Атасы ат ала ма?,

Апасы ала мата ала ма?» – жаңылтпашын алайық. Бұл жаңылтпашты айту кезінде, сөйлеу аппаратының мүшелері – астыңғы жақ, астыңғы, үстіңгі еріндер, тіл, ауыз қуыс бұлшық еттері емін-еркін қозғалып жұмыс істеулері керек. Сөздердің еш әріпін түсірмей, керісінше таза, анық айту керек және ол, жаңылтпаш болғандықтан шапшаң айтылуы тағы бар. Белгілі сахна тілі педагогі Э.М.Чарели «Әрбір студент, болашақ актер сөйлеу аппаратын дұрыс меңгеруі үшін алдымен оның құрылымы мен басқару механизміне баса назар аударулары жөн» (Петрова, Промптова, Фрид, Спасский, Чарели, 1979: 335) – дейді. Сөйлеу аппаратын басқару механизмдері мен тәуелділік жағынан екі бөлікке бөлеміз: *Орталық және шеткі*. Орталық бөлікке ми мен омыртқа жұлынын, шеткі бөлікке көмей, дауыс қатпарлары мен сөйлеу аппаратының басқа да мүшелерін жатқызамыз. Бұл екі бөліктің физиологиялық қызметтерінің бір-бірімен тығыз байланыстылығы сол, орталық бөлік шеткі бөліктің қызметін тікелей басқарып, екшеп тұрады. Адам миының бөлшекті анатомиясы өте күрделі. Ми үш бөліктен тұрады:

1. *Екі үлкен ми сыңарлары*
2. *Сопақша ми*
3. *Мишық*

Үлкен ми сыңарларында бес миллиардтан астам жүйке жасушалары болады. Бұл адам ағзасындағы бүкіл жүйке жасушаларының жартысынан көбі. Ал, тыныс алу, жүрек, жұтқыншақ, бет бұлшық еттерінің жүйке орталығы сопақша мида орналасқандықтан тіл, ауыз қуыс бұлшық еттері, жақ бұлшық еттерінің жұмысы,

көзді қорғау реакциясы, ас қорыту, жүрек жұмыстары осы бөлшекке тәуелді. Сол себепті де, адамның ми қызметі бұзылғанда сөйлеу аппаратның да жұмысы өзгеріске ұшырайды.

2. *тыныс алу.* Дұрыс дем алу, жалпы адам баласы үшін өте маңызды. Тыныс – адам анатомиясы мен физиологиясының табиғи заңдылығы. Ол, дем алу – ауа алмасу процесі. Тыныс алу, дыбыс шығару процестерін түрлі жолдармен жаттықтырып, нәтижесінде болашақ сахнагерлердің дем, дауыс, дыбыс артикуляциясы, сөйлеу аппаратын шыңдап көрермен көкейіне әсерлі де әдемі, мәнді де мәнерлі, мағыналы сөздері арқылы ой сала білетін қабілеттерін ашып, дамыту сахна тілінің міндеті. Машықтану кезінде тыныс алудың түрлерін ажырата білу шарт. Тыныс алудың екі түрі бар. Олар: *физиологиялық және фонациялық.*

1. *Физиология* – ағзаның қызметі және оны реттейтін заңдылық.

2. *Фонация* – сөйлеу мүшелерінің қызметі нәтижесінде тіл дыбыстарының айтылуы. Сахна тілі мамандарының, фониатор – дәрігерлердің көп жылдық тәжірибелеріне үңіле отырып дауыс тәрбиесі, оны дамыту, қажетгі жағдайда емдеу жолында талмай еңбек еткен Э.М. Чарели тыныс алу түрлерін былайша ажыратады:

Физиологиялық тыныс:

- Адам еріксіз, автоматты түрде демін алады.
- Демін ішке алу ұзақтығы демін сыртқа шығару ұзақтығымен тең
- Тыныстаудың мынандай тәртібін сақтау: демін ішке алу – демін сыртқа шығару – пауза жасау – демін ішке алу...

Фонационды тыныс:

- Адам саналы түрде дем алу процесін реттей отырып, өз бетімен тыныс алады.
- Әрі жиі, әрі қысқа ғып демін ішке алу, ал демін сыртқа шығарған кезде керісінше әрі ақырын, әрі ұзақ тыныстау.
- Тыныстаудың мынандай тәртібін сақтау: демін ішке алу – демін сыртқа шығару – екі аралығында сөз сабақтау – демін ішке алу...

И.П.Козлянинова мен Э.М.Чарели «Дауыс және фонациондық тынысты жаттықтыруға келгенде көптеген қиындықтар туындайды. Себебі, көп жағдайда дауысқа, ауыртып алғанда немесе жоғалтып алғанда ғана көңіл бөлінеді. Ал, ондай дауысты жоспарлы түрде тәрбиелеу үшін алдын-ала дауыс ауруының салдарын анықтау, емдеу шараларын жүргізу сияқты қиындықтар кездеседі. Өкінішке орай, кәсіби театрлардың өзінде де актердің сөйлеу дауысына деген немқұрайлылық көптеп кездеседі» (Козлянинова, Чарели, 1992: 320) – деп, бекер айтпаған және бұл проблема әлі күнге дейін шешімін тапқан жоқ. Қазіргі театрларда да, телевизия саласында т.с.с. сөйлеу мәдениеті кәсіби тұрғыда сын көтермейді. Жоғарыда айтылып кеткен фонациялық тыныс, дауысты меңгеруді айтпағанның өзінде, дикциясы (анық сөйлеу) нашар, үндестік заңын түсінбейтін, сөз астарын ашу тұрмақ берілген мәтінін әрең жаттайтын актерларымыздың бар екені шындық. Сол себепті сахнада да, экраннан, радиодан болсын сөйлеу, кәсіби дайындық пен үлкен жауапкершілікті талап етеді. Адам тыныс алу кезінде, ауа тыныс алу жолдары арқылы екі өкпеге толып, оны тиісті оттегімен қамтамасыз етіп отыратындығы белгілі. Егер, тыныс алу процесі дұрыс болмаса, тыныс алу жолдары мен өкпе ауруға ұшырайтыны тағы белгілі.

«Ленинградтың онкологиялық ғылыми-зерттеу институты өкпе ауруларын зерттей отырып, өкпедегі ісік ауруының пайда болуының бірден бір себебі – демді дұрыс пайдаланбағандықтан деген қорытындыға келген. Врач онкологтардың дәлелі бойынша ісік ауруы өкпенің ауа бармайтын жағында, яғни ауамен тазартылмайтын бөлігінде пайда болатынын анықтаған» (Абзельбаев, 1988: 24).

Демек, дем алу процесі бұзылғанда өкпенің ауамен қамтамасыз етілмеген жақтарында ісік аурулары пайда болады. Сондықтан да өкпені ауаға толық толтырып, өкпеден ауаны толық шығарып үйренудің маңызы зор. Өкпені оттегімен толық қамтамасыз ету үшін өкпені кере дем алудың да қажеті жоқ. Терең дем алу желбезек басына артық күш түсіріп, сөйлеген кезде дауыстың өзіне тән ырғағын бұзады. Сөйтіп дауыс жағымсыз болып естіледі.

Бұндай қысым пайдасыз ғана емес, өте зиян. Өкпе артық ауадан керіліп, кеңірдекті ұлғайтады. Бұдан тіпті тыныстың физиологиялық жұмыс процесі өзгеріске ұшырауы мүмкін. Жалпы, ауаны өкпеге толық толтырып, өкпеден ауаны толық шығарып үйрену, біріншіден өкпе ауруынан сақтандырса, екіншіден, тыныс бұлшық еттерін шынықтыру кезінде пайда болатын дем алу процесінің жиілігін, тереңдігін басу үшін қолдануға болады. Ендеше, дем алудың үлгілеріне назар аударайық. Дем алу үлгілерін Е.Саричева: 1) иықпен дем алу, 2) кеудемен дем алу, 3) қабырға аралық дем, 4) Диафрагмалық дем – деп, төртке бөледі (Саричева, 1939:108).

Бір демнің бұлайша төрт түрлі болатын себебі, дене бұлшық еттерінің жұмысына байланысты. Бұлардың қай-қайсысы болмасын, дем алу аппаратының қандай бұлшық еттері жұмыс істеуіне байланысты жүзеге асып отырады. Мысалы біріншісінде, иық бұлшық еттерінің жұмысы қарқынды жүріп, нәтижесінде иық көтеріледі және өкпенің жоғарғы бөлігімен ғана дем алу орын алады. Осылайша, кеудемен дем алу да өкпенің ортаңғы және жоғарғы бөлігі жұмыс істейді. Ал қабырға аралық демде, тыныс қабырға аралығын кеңейтіп, дем алу сәтінде көк ет бұлшық еттері де іске қосылады. Демнің төртінші яғни, диафрагмалық түрінде көк ет барынша жиырылып, іштің ілгері қарай шығуына әсер етеді. Бұл сәтте өкпенің төменгі бөлігімен дем алу процесі күштірек болады. Енді, осының барлығын қосып сахна тілінің қойған негізгі мақсатына жеткізетін шынайы, дұрыс яғни, қалыпты, терең тыныстауға үйрететін аралас – диафрагмалық демнің болуы заңды екені рас. Ал, Э.М.Чарели өмірде қалыптасқан, негізгі деп саналатын, баршаға белгілі дем алудың үш үлгісін алға тартады. Олар: кеудемен дем алу, ішпен дем алу, аралас – диафрагмалық яғни, толық дем.

Мұндағы ең маңыздысы әрине, аралас – диафрагмалық дем. Толық дем алған кезде кеуде кеңейіп, дыбыс жолдары ашылады. Бұл сәтте тыныс аппаратының барық – тиісті бұлшық еттері дұрыс жұмыс істейді. Сөйлеу мәнерін немесе дауысты тәрбиелеудегі ең тиімді тыныс үлгісі де, осы.

3. *дауыс*. Жалпы адам дауысы күрделі, әлі де көптеген құпиялары ашыла қоймаған құбылыс. Ол, тек қана белгілі бір бұлшық еттердің жұмысына ғана емес, адамның бүкіл психофизикалық аппаратына байланысты. Себебі, дауысында еш ауруы жоқ адамның жүйкесі бұзылып, нәтижесінде дауыссыз қалған жағыдайлар медицинада дәлелденген. Сол сияқты күнделікті өмірде көңіл – күйіміздің дауысқа әсері

барын аңғару қиын емес. Мысалы, көңілің болса қандай жұмыс болмасын қиынға түсе қоймайтыны анық, дәл сол сияқты дене бұлшық еттерінің еркіндігі мен сөйлеу аппаратының физиологиялық қызметі сөз ырғағына үлкен әсерін тигізеді. Өйткені, кез – келген кобалжу тыныстауға әсер етіп, дауыс ырғағын бұзады. Ал, дауыс ырғағы бұзылса сөз жаншылып тұрғандай болып, болмаса әр дыбыс нақтылығын жоғалтып сөйлеуші де, тыңдаушы да әбігер болады. Адамзат баласының табиғи үні – дауысы жасанды болмауға тиіс. Олай дейтініміз, актер дауысын дұрыс жолмен тәрбиелемесе сәтсіздікке ұшырап, дауысын жоғалтып алуы қиын емес. Дауыс мәселесіне келгенде, оны күтіп баптаудан бастағанымыз дұрыс.

Қорытынды. Қазіргі кезде оқу орындарында, театрларда күрделі мәселелердің бірі актердың жеке басының және дауыс гигиенасы. Жеке бастың гигиенасы денсаулықты сақтаумен қатар дауыс аппаратын нығайтуға бағытталады. Актердің, жалпы адам баласының көңіл-күйі, жұмыс қабілеті төмендеп, шығармашылық шабытының құлдырауы қай кезде де болмасын дұрыс өмір салтын сақтамағандықтан болады. Ұйқы тәртібін бір қалыпқа келтіру әркімдердің де ойлау жүйесін, ми қызметін, сөз саптауын, адамдармен қарым-қатынасын жақсартып, жұмыс кезінде сахнаның өз этика-эстетикасын сақтауға септігін тигізіп, жалпы күні бойғы тіршілігін қуаттандырмақ. Керісінше ұйқысы қанбаған адамның жүйке жүйесі бұзылып, ол міндетті түрде сөйлеу дауысына кері әсерін тигізеді. Сондай-ақ, шамадан артық ұзақ ұйықтау да адам ағзасының кез-келген жұқпалы ауруларға қарсы тұру қабілетін төмендететіні белгілі. Жеке бастың және дауыс гигиенасын әрбір оқушы актер тұрмыста да, сахнада да, жаттығу жасау кезінде де қатаң сақтауы тиіс. Мысалы, дем, дауыс т.б. жаттығулар жасау кезінде аудитория ауасының таза болуы шарт. Шаң тозаңда жасалынған жұмыстардың пайдасынан зияны көп деуге болады.

Дауыс – сахнадағы сөздің негізгі қызметін жүзеге асырады. Мысалы, біріншіден – болып жатқан қойылымның не жайында екендігін, екіншіден – дыбыс ырғағы арқылы кейіпкердің мінезін, ойын, үшіншіден – шығармадағы кейіпкердің қандай көңіл-күйде екендігін, актердың дауыс ерекшелігі арқылы естіп – білеміз, түсінеміз.

«Сахналық дауыс – табиғаттың адам баласына ерекше сыйға тартқан, сондай бір сезіммен жаратқан адам үні, ол жасанды болмауға тиіс. Адам үні ол әрі жеңіл, әрі жарқын күмістей сыңғырлап, саф алтындай мінсіз болуға тиіс. Актер ырқынан шықпайтын, кез-келген ырғаққа түсіп, кез-келген әуенмен шырқап шығатындай икемді, ширақ болғаны жөн. Үннің нақыш, мұқамы арқылы адам жанының күрделі иірімдерін ашып, нәзік сезімдері мен ой сілемдерін дәл де анық жеткізуге тиіс. Ондай мың құбылған бұлбұл үн сахнаның күнделікті сан алуан «қақтығыстарынан» өтіп, әбден төзімді болып ғана шыңдалғанда шаршау, шалдығу дегенді білмейді. Әйтсе де, адам даусымен жұмыс істеу – инемен құдық қазғандай қиын да тынымсыз, біліктілік пен білімділікті талғайтын, сауаттылықты қажет ететін нәзік іс» (Тұранқұлова, 1998: 213).

Сөйлеу аппаратының қызметі, тыныс алу, дауыс сияқты адамның физиологиялық қабілеттері психологиямен тығыз байланысты. Өйткені сөзді тудырып айту, психологияның құзырындағы заңдылықтарсыз жүзеге аспайды. Мысалы, психология тұрғысында сөйлеу – **ішкі** және **сыртқы** болып екіге жіктеледі. Әдетте сөз (сыртқы

сөз), ойдан туады (ішкі сөзден). Ал, актердың немесе студенттің ой ұшқырлығы оның кәсіби шеберлігі мен қарымының көрсеткіші десек артық айтпағандық. Сахналық сөзді тудыру үдерісі, әсіресе актер мамандарын оқытуда жан-жақты зерттеулер мен ізденісті қажет ететін күрделі тақырып. Сол себепті, сахнада сөзді тудырып айтуға қатысты ой- тұжырымдар, келесі мақалаларға да өзек болары хақ.

Хожамбердиев О.К., Акмурза Б., Шынболатов Е.

Казахская национальная академия искусств имени Т.К.Журганова

Алматы, Казахстан

E-mail: ordabek_79@mail.ru, b.akmurzaeva@mail.ru, ermek.shinbolatov@bk.ru

ORCID: 0000-0001-7975-2974, 0000-0001-9438-9114, 0000-0003-3152-8732

Процесс словообразования как основная проблема сценической речи

Аннотация. В научной статье авторы рассмотрели одну из основных проблем сценической речи особенности процесса словообразования и пути его развития. Вообще известно, что язык сцены занимает особое место в актерском искусстве. Это потому, что пять разделов, которые являются основой сценического языка, играют большую роль. Одно дело говорить на сцене, другое словообразование. Хотя говорить нелегко, задача создания слов еще более трудна и ответственна для актера. Его учили языку сцены. Сценический язык, наряду с актерским, является предметом, развивающим ораторские способности режиссеров, теле и радиоведущих, лекторов, руководителей коллективов и общественных деятелей, а также юристов и судей. Авторы научной статьи проанализировали тему на множестве примеров. Например, он анализирует особенности его произношения на сцене, цитируя литературные произведения писателей-классиков. Широко обсуждается говорение на сцене по бумажке, то есть процесс рождения слова. Кроме того, четко указано, что основные части сценического языка – дикция, дыхание, голос, орфоэпия, работа с текстом очень полезны в процессе словообразования на сцене. Способ и метод заучивания слова очень схожи и распространены у актеров драматического театра, актеров музыкального театра, камерных или эстрадных артистов, оперных артистов, мастеров риторики. Создание слов на сцене начинается с контроля над своими внутренними чувствами и ловкостью ума. Избежать поиска фонетики в речи, наоборот, удастся только в том случае, если попытаться раскрыть психологию персонажа. Ведь через слово приходит образ персонажа. Речевые навыки и речевая деятельность в основном развиваются за счет органов чувств, влияющих на процесс словообразования. В частности, процесс словообразования на сцене начинается с освоения речевых приемов, узнавания речевого аппарата, овладения дыханием и голосом. Так же авторы статьи профессионально анализируют внутренние и внешние слова, имеющие значение в процессе словообразования, и приводят доказательства.

Ключевые слова: слово, сценическая речь, голос, дикция, актер, актерское мастерство, действенное слово

Khodzhamberdiev O.K., Akmurza B., Shynbolatov E.

Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenov

Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ordabek_79@mail.ru, b.akmurzaeva@mail.ru, ermek.shinbolatov@bk.ru

The process of word formation as the main problem of stage language

Summary. In the scientific article, the authors considered one of the main problems of stage speech - the features of the process of word formation and ways to develop it. In general, it is known that the language of the stage has a special place in the art of acting. This is because the five sections, which are the basis of the stage language, have a great role to play. Speaking on stage is one thing, word formation is another. While it is not easy to speak, the task of creating words is even more difficult and responsible for an actor. He was taught the language of the scene. Stage language, along with actors, is a subject that develops the speaking skills of directors, TV and radio presenters, lecturers, team leaders and public figures, as well as lawyers and judges. The authors

of the scientific article analyzed the topic with many examples. For example, he analyzes the peculiarities of its pronunciation on the stage, quoting from the literary works of classical writers. Speaking on stage on a piece of paper, that is, the process of birth of the word, is widely discussed. In addition, it is clearly stated that the main parts of the stage language - diction, breathing, voice, orthoepy, work with the text are very useful in the process of word formation on stage. The method and method of learning the word is very similar and common for drama theater actors, musical theater actors, chamber or pop artists, opera artists, masters of rhetoric. Creating words on stage begins with controlling your inner feelings and mental agility. Avoiding the search for phonetics in speech, on the contrary, will only succeed if you try to reveal the psychology of the character. After all, through the word comes the image of the character. Speech skills and speech activity are mainly developed through the sense organs that influence the process of word formation. In particular, the process of word formation on stage begins with the development of speech techniques, recognition of the speech apparatus, mastering the breath and voice. Similarly, the authors of the article professionally analyze the internal and external words, which are important in the process of word formation, and provide evidence.

Keywords: word, stage speech, voice, diction, actor, acting skills, effective word

Информация об авторах:

Хожамбердиев Ордабек Камзабекович, PhD, доцент Казахской национальной академии искусств имени Т.К.Жургенова. Алматы, Казахстан. E-mail: ordabek_79@mail.ru

Ақмұрза Бақыт, магистрант Казахской национальной академии искусств имени Т.К.Жургенова. Алматы, Казахстан. E-mail: b.akturzaeva@mail.ru

Шынболатов Ертек, магистрант Казахской национальной академии искусств имени Т.К.Жургенова. Алматы, Казахстан. E-mail: ertek.shinbolatov@bk.ru

Әдебиет

Абзельбаев М.Н. Работа над речевым дыханием актера (Методическая разработка). – Алматы, 1988. – С.24.

Әбзелбаев, М.Н. Радио және теледидар дикторының тіл техникасы [Мәтін]: Оқу құралы / М.Н. Әбзелбаев. – Алматы: Зумар, 2012. – 208 б. ISBN 978–601–7035–01–3

Жүнісов С. Ақан сері. – Алматы: Жазушы, 1978. – 365 б.

Козлянинова И.П., Чарели Э.М. Тайны нашего голоса. – Екатеринбург, 1992. – 320 с.

Петрова А.Н., Промптова И.Ю., Фрид О.Ю., Спасский Г.В., Чарели Э.М. Культура сценической речи. Сборник статей. – Москва, 1979. – 413 с.

Саричева Е. Техника сценической речи. – Москва, 1939. – 108 с.

Тұранқұлова Д. Сахна тілі. – Алматы, 1998. – 213 б.

Тұранқұлова Д. Сахна тілі [Мәтін]. Т.4: оқулық / Дариға Тұранқұлова. – Алматы: Білім, 2016. – 216 б.+8б. ISBN 978–9965–09–883–3

Хожамбердиев О. Сахналық тіл – сөз әрекетінің негізгі [Мәтін]: Оқу құралы. Ғылыми зерттеулер / Ордабек Хожамбердиев. – Алматы: КазНАИ им.Т.Жургенова, 2015. – 76 б. ISBN 978–601–265–156–0

Литература

Абзельбаев М.Н. Работа над речевым дыханием актера (Методическая разработка). – Алматы, 1988. – С.24. (русс).

Абзельбаев М.Н. Язык диктора радио и телевидения (Методическая разработка). – Алматы: Зумар, 2012. – 208 б. ISBN 978–601–7035–01–3 (каз).

Жунисов С. Ақан сере. – Алматы: Жазушы, 1978. – 365 б. (каз).

Козлянинова И.П., Чарели Э.М. Тайны нашего голоса. – Екатеринбург, 1992. – 320 с. (русс).

Петрова А.Н., Промптова И.Ю., Фрид О.Ю., Спасский Г.В., Чарели Э.М. Культура сценической речи. Сборник статей. – Москва, 1979. – 413 с. (русс).

Саричева Е. Техника сценической речи. – Москва, 1939. – 108 с. (русс).

Тұранқұлова Д. Сценический язык. – Алматы, 1998. – 213 б. (каз).

Туранкулова Д. Сценический язык [текст]. Т.4: учебник / Дарига Туранкулова. – Алматы: Билим, 2016. – 216 б.+8б. ISBN 978–9965–09–883–3 (каз).

Хожамбердиев О. Сценический язык–основа речевой деятельности [текст]: Учеб. инструмент. научные исследования / Ордабек Хожамбердиев. – Алматы: КазНАИ им.Т.Жургенова, 2015. – 76 б. ISBN 978–601–265–156–0 (каз).

References

- Abzelbaev M.N. (1988). [Work on the actor's river breathing (Methodical development)]. A., 1988., 24 p.
- Abzelbaev, M. N. The language of the Radio and television announcer technique [text]: textbook / M. N. Abzelbayev. – Almaty: Zumar, 2012. – 208 p . ISBN 978–601–7035–01–3
- Zhunosov S. Akan sere. Volume I., A., 1978., p. 365.
- Kozlyaninova I. P., Chareli E.M. Secrets of our voice. Ekaterinburg.1992., 320 pages.
- Petrova A. N., Promptova I.Y., Fried O.Y., Spassky G.V., Chareli E. M. The culture of scripted speech. Collection of articles. M., 1979., 413 p.
- Saricheva E. Technique of scenario speech. M., 1939., L., 108 p.
- Turankulova D. scenic language. A., 1998., p. 213.
- Turankulova, D. scenic language [text]. Vol. 4: textbook / Dariga Turankulova.–Almaty: Education, 2016.– 216 P.+8b. ISBN 978–9965–09–883–3
- Khodzhamberdiev, O. stage language is the basis of speech activity [text]: Textbook. the tool. scientific research / Ordabek Khojamberdiev.–Almaty: KazNAI Zhurgenova I.T., 2015. – 76 p. ISBN 978–601–265–156–0